

Dichter bij het verleden

Recensie van: F.R. ANKERSMIT (2005) *Sublime historical experience*.
Stanford, Stanford University Press, 481 p.

De geschiedtheorie is een specialisme dat zich doorgaans aan het zicht van de meeste filosofen onttrekt. Voor een deel heeft dit te maken met de richting waarin het onderzoek op dit gebied zich in het verleden heeft bewogen. In de jaren vijftig en zestig hielden geschiedtheoretici zich voornamelijk bezig met weinig tot de verbeelding sprekende debatten over de toepasbaarheid van het positivistische *covering law model* in de geschiedschrijving. In de jaren zeventig begon de theorie van de geschiedenis het pad van de geijkte wetenschapsfilosofische analyse te verlaten, wat originele resultaten opleverde maar tegelijkertijd een grotere afstand schiep ten opzichte van de centrale thema's in het filosofische debat. De publicatie van Hayden Whites *Metahistory* in 1973 is voor deze perspectiefwisseling van cruciaal belang geweest. White betoogt dat het werk van historici niet geanalyseerd moet worden in termen van de rechtvaardiging van hun verklaringen, maar in termen van de narratieve structuur van hun teksten. In het geschiedfilosofische narrativisme dat zich in het spoor van Whites werk heeft ontwikkeld, ligt sterk de nadruk op het geconstrueerde karakter van historische kennis: volgens

de narrativistische opvatting geven historici het verleden niet weer zoals het in werkelijkheid geweest is, maar is het verleden een constructie waarvan de aard grotendeels wordt bepaald door de talige of literaire middelen die de historicus ter beschikking staan.

De Groningse geschiedfilosoof Frank Ankersmit is een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het narrativisme in de geschiedtheorie. In *Narrative logic*, zijn dissertatie uit 1983, verdedigt hij een positie die hij aanduidt als 'narratief idealisme'. Hiermee bedoelt hij dat onze kennis van het verleden niet zozeer bepaald wordt door de historische werkelijkheid, maar door de logische structuur die in elk geschiedverhaal aanwezig is. Uitspraken die historici in hun teksten doen, hebben een dubbele functie. Aan de ene kant verwijzen ze naar de historische werkelijkheid, maar tegelijkertijd zijn ze eigenschappen van zogenaamde 'narratieve substanties'. Narratieve substanties, zoals 'de renaissance' of 'de verlichting', organiseren onze kennis van het verleden, maar hebben geen pendant in het verleden die ze beschrijven of waarnaar ze verwijzen. In plaats daarvan zijn narratieve substanties entiteiten die

door de historicus gecreëerd worden en waaraan deze bepaalde eigenschappen toekent. In Ankersmits werk uit de jaren negentig verschuift de aandacht naar de esthetische dimensie van de geschiedschrijving. De sleutelterm in de essays uit deze periode is ‘representatie’. Volgens Ankersmit moeten teksten van historici net als kunstwerken beschouwd worden als representaties. Dit betekent echter niet dat een geschiedverhaal de historische werkelijkheid zo natuurgetrouw mogelijk moet afbeelden. In navolging van kunsttheoretici als Gombrich en Danto stelt Ankersmit dat representatie niet geworteld is in gelijkenis, maar in substitutie. Kunstwerken en geschiedverhalen vormen een substituuut voor de werkelijkheid: ze plaatsen de werkelijkheid op afstand, tegenover ons. Dit brengt Ankersmit tot de conclusie dat representatie ons concept van de werkelijkheid in het leven roept en een mogelijksvoorwaarde is voor het geven van betekenis aan de werkelijkheid.

In Ankersmits meest recente boek, *Sublime historical experience*, staat niet de narratieve representatie van het verleden centraal, maar draait het om de vraag hoe we het verleden kunnen ervaren. In zekere zin komt deze vraag voort uit de opmars van de narrativistische geschiedfilosofie waartoe ook Ankersmits eerdere werk behoort. Impliceert het idee dat talige structuren bepalend zijn voor de manier waarop historici het verleden vormgeven immers niet dat een direct contact met de historische werkelijkheid onmogelijk is omdat we gevangen zitten in de kaders van de taal? De inzet van

Ankersmit in *Sublime historical experience* is het verleden zelf ‘te redden van de wijze waarop we erover spreken’ en na te gaan of we het op een ‘authentieke’ manier kunnen ervaren (4).

De filosofie van de twintigste eeuw – van logisch empirisme tot hermeneutiek en deconstructivisme – is volgens Ankersmit in de eerste plaats taalfilosofie. Het resultaat van deze oriëntatie is een wijdverbreid ‘linguïstisch transcendentisme’, waarin taal beschouwd wordt als de mogelijksvoorwaarde van onze kennis van de werkelijkheid en er geen sprake kan zijn van een directe, niet-talige ervaring van de werkelijkheid, en dus ook niet van het verleden. Ankersmits kritiek op dit linguïstisch transcendentisme krijgt vooral vorm in zijn bespreking van het werk van Richard Rorty. Rorty’s plaats in de geschiedenis van de moderne filosofie kan op twee manieren worden geanalyseerd. In de eerste plaats kan Rorty beschouwd worden als de eerste denker die succesvol breekt met de epistemologische traditie van Descartes en Kant, waarin gepoogd wordt onze kennis te funderen vanuit een transcendentiaal standpunt dat zowel buiten de werkelijkheid als buiten het kennend subject en de taal ligt. Deze analyse van Rorty’s werk wordt door Ankersmit echter verworpen: Rorty moet volgens hem niet gezien worden als degene die de beslissende aanzet heeft gegeven voor de afbraak van de transcendentalistische traditie, maar juist als degene die deze traditie vervolmaakt heeft. Volgens Rorty is er namelijk buiten de taal om geen betekenisvolle interactie met de werkelijkheid mogelijk.

Ervaring is daarmee onderworpen aan de taal op een manier die volgens Ankersmit niet wezenlijk verschilt van de wijze waarop bij Kant de categorieën de fenomenale werkelijkheid structuren (21, 74-75).

Rorty trekt dus niet de radicale conclusies waartoe zijn anti-epistemologische denken in de ogen van Ankersmit zou moeten leiden. Dit heeft deels te maken met zijn uiteindelijke weigering een historicistisch perspectief te hantieren. In de negentiende eeuw werd het historisme de dominante benadering in de geschiedschrijving, in reactie op het vooruitgangsgeloof van de verlichting en de speculatieve geschiedfilosofie van Hegel. Uitgangspunt van het historisme is de gedachte dat er fundamentele verschillen bestaan tussen de manieren waarop mensen in verschillende tijdperken de wereld ervaren. De geschiedschrijving heeft als taak deze verschillen bloot te leggen en de *expérience vécue* van mensen uit het verleden weer te geven. Ervaring is dus een sleutelbegrip in het historisme, waardoor het volgens Ankersmit een tegenwicht kan bieden tegen het linguïstisch transcendentisme. In Rorty's vroege werk zijn duidelijk historicistische tendensen aan te wijzen, wat bijvoorbeeld blijkt uit zijn visie op de wetenschapsgeschiedenis als een opeenvolging van vocabulaires of uit zijn omarming van Gadamer's radicaal-historistische hermeneutiek aan het eind van *Philosophy and the mirror of nature*. Rorty's latere werk is echter in wezen antihistoristisch. Deze verwerping van het historisme komt volgens Ankersmit uiteindelijk voort uit Rorty's instemming met

Davidson's theorie over radicale interpretatie en diens kritiek op de notie van een conceptueel schema. Volgens Davidson is het idee dat verschillende talen of vocabulaires incommensurabel zijn onjuist, omdat sprekers van verschillende talen uiteindelijk met elkaar gemeen hebben dat zij in hun talige omgang met de wereld grotendeels ware uitspraken doen. Ankersmit stelt terecht dat het aannemen van een gedeelde waarheid in verschillende talen en vocabulaires in strijd is met de historicistische assumptie dat mensen in verschillende tijdperken de wereld op een fundamenteel andere wijze ervaren. Rorty's bijval voor Davidson staat daarmee op gespannen voet met de historicistische perspectieven in zijn eerdere werk. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat Rorty's omarming van Davidson gezien kan worden als een streven om niet te vervallen in een transcendentisme dat conceptuele schema's beschouwt als het uiteindelijke fundament van onze kennis – een punt van kritiek dat ingebracht zou kunnen worden tegen zijn kuhniaanse visie op wetenschap als een opeenvolging van verschillende vocabulaires. Een dergelijk antitranscendentisme gaat Ankersmit echter niet ver genoeg: Rorty's davidsoniaanse visie op taal als een instrument in onze omgang met de wereld sluit uit dat bepaalde ervaringsinhouden kunnen ontsnappen aan het continuüm van taal en wereld en ontkent daarmee de mogelijkheid van een niet-talige ervaring (78).

Ankersmit's waardering voor het historisme houdt niet in dat hij het werk van de historicistische geschied-

schrijvers van de negentiende eeuw, zoals Ranke, beschouwt als een belichaming van de directe ervaring van het verleden waarnaar hij op zoek is. Uiteindelijk projecteert de historistische geschiedschrijving de narratieve orde van haar geschiedverhalen op de chaotische diversiteit van het verleden zelf. In deze narratieve orde krijgen gebeurtenissen uit het verleden betekenis doordat ze in een context geplaatst worden. Eén ding wordt echter niet gehistoriseerd in het historisme: de historicus als kennend subject. Van dit historistisch transcendentalisme wordt afscheid genomen in het werk van Gadamer, dat Ankersmit beschouwt als de ultieme vervolmaking van het historisme. Gadamer historiseert namelijk ook het subject van historische kennis, en stelt bovendien dat we over onze verhouding tot het verleden niet in epistemologische, maar in ontologische termen moeten nadenken. Onze betrokkenheid op het verleden is een wezenlijk aspect van onze zijnswijze, wat met zich meebrengt dat de historicus niet als kennend subject in een afzonderlijk transcendentaal domein kan worden geplaatst. Dit betekent echter niet dat Gadamer hiermee ruimte schept voor een onbemiddelde ervaring van het verleden. Ankersmits kritiek op Gadamer is in wezen dezelfde als zijn beoordeling van Rorty: ook Gadamers antitranscendentalisme is in zijn ogen niet radicaal genoeg omdat het ervaring ondergeschikt maakt aan taal. Gadamer beschouwt de historische werkelijkheid als een tekst, waartoe we, net als bij andere teksten het geval is, alleen toegang hebben via de *Wirkungsgeschichte*, de

reeks eerdere interpretaties die tussen ons en de tekst in staat en die de context vormt voor onze eigen interpretatie. De *Wirkungsgeschichte* krijgt hiermee volgens Ankersmit de status van een fundamentele transcendentale categorie, waardoor Gadamer uiteindelijk evenmin als Rorty weet te ontsnappen aan het linguïstisch transcendentalisme (197-199, 235).

Het linguïstisch transcendentalisme, dat zelfs in het werk van auteurs als Rorty en Gadamer aanwezig is, maakt het moeilijk om in de moderne filosofie een aanknopingspunt te vinden voor de ontwikkeling van een notie van ervaring die ruimte laat voor een direct contact met het verleden. In de spaarzame opmerkingen van Huizinga over 'historische sensatie' vindt Ankersmit wel een dergelijk aanknopingspunt. Huizinga verstaat onder een historische sensatie een 'extatisch' moment, een beweging waarin de historicus als het ware buiten zichzelf treedt en het verleden rechtstreeks ervaart, zonder de gebruikelijke contextualisering van de geschiedwetenschap. Meestal wordt een dergelijke historische ervaring opgeroepen door relatief oninteressante objecten, zoals een regel uit een kroniek of een gravure of een schilderij met een geringe kunsthistorische waarde, omdat dergelijke objecten niet belast zijn met een dikke laag interpretaties. Historische ervaring is volgens Ankersmit een 'oppervlakteverschijnsel': ze vindt plaats op het oppervlak waar de historicus en het verleden elkaar kortstondig raken, zonder weg te bewegen in de richting van een nadere analyse van het verleden of van de manier waarop de historicus dit als

kennend subject in kaart kan brengen (120-121, 125-126). In dit opzicht lijkt de historische ervaring op de esthetische ervaring, zoals die door Dewey geconceptualiseerd is: ook in de ervaring van een kunstwerk is er een kort moment waarin we het geconcentreerd in zijn totaliteit ondergaan. Pas daarna hebben we oog voor de details of voor de kunsthistorische betekenis van het werk (250-252).

In de laatste twee hoofdstukken van *Sublime historical experience* probeert Ankersmit in kaart te brengen op welke manier historische ervaring een rol kan spelen in de geschiedschrijving. Daarvoor maakt hij een onderscheid tussen objectieve, subjectieve en sublieme historische ervaring. De eerste van deze drie termen duidt op de manier waarop mensen in het verleden hun wereld ervoeren; deze vorm van historische ervaring stond al centraal in het historisme en wordt daarom door Ankersmit verder buiten beschouwing gelaten. Subjectieve historische ervaring is de rechtstreekse ervaring van het verleden door de historicus, langs de lijnen aangegeven door Huizinga, waardoor een nieuw perspectief op het verleden kan ontstaan. Deze vorm van historische ervaring wordt door Ankersmit toegelicht aan de hand van twee voorbeelden waarin hij ook zichzelf als subject in het spel brengt. Subjectieve historische ervaring moet gelokaliseerd worden in een context waarin het verleden gezien wordt als onafhankelijk van het heden, als een object dat door de historicus onderzocht kan worden. In de sublieme historische ervaring wordt deze onafhankelijkheid van het verle-

den juist geconstitueerd: hier gaat het om de ervaring dat het verleden zich losmaakt van het heden. Het gaat om het trauma van de historicus die een nieuwe wereld binnengaat en zich bewust wordt van de onherstelbaarheid van het verlies van de oude wereld. Een dergelijke ervaring neemt Ankersmit bijvoorbeeld waar in het historische werk van Machiavelli en Guicciardini: na de inval van de Franse koning Karel VIII in Italië in 1494 en na de plundering van Rome door Karel V constateerden ze dat hun wereld fundamenteel veranderd was en beseften ze dat de oude grandeur van Italië nooit meer terug zou keren. Een vergelijkbare ervaring is volgens Ankersmit zichtbaar in het werk van veel conservatieve negentiende-eeuwse historici, die zich bewust waren van het feit dat de Franse Revolutie een nieuwe wereld in het leven geroepen had en leden onder het trauma van het onherstelbare verlies van de oude wereld. In dit soort historische ervaringen liggen volgens Ankersmit de wortels van het moderne historische besef: het verleden maakt zich onherstelbaar los van het heden en wordt daarmee een object dat door historici onderzocht kan worden.

Het resultaat van Ankersmits speurtocht naar een rechtstreekse, onbemiddelde historische ervaring is een rijk boek, waarvan hier slechts in het kort de contouren geschetst konden worden. Het werpt een nieuw licht op een aantal sleutelfiguren in de twintigste-eeuwse filosofie, zoals Rorty en Gadamer, en geeft tegelijkertijd een zinvolle analyse van het ontstaan van het moderne historische besef en van de manier

waarop de subjectieve ervaring van het verleden historici kan brengen tot het vormen van nieuwe perspectieven op dat verleden. Aan de andere kant roept *Sublime historical experience* ook de nodige vragen op, zoals het een rijk boek betaamt. Een van deze vragen is hoe subjectieve en sublieme historische ervaringen precies vertaald moeten worden in historische teksten. Ankersmit schuift deze vraag in de inleiding van zijn boek echter terzijde: hier stelt hij nadrukkelijk dat hij een vorm van contact met het verleden onderzoekt die voorafgaat aan geschiedvorsing en geschiedschrijving. Ook kan de vraag gesteld worden in hoeverre en op welke manier Ankersmits analyse van de historische ervaring kan bijdragen aan de vorming van een filosofische positie waarin de tekortkomingen van het linguïstisch transcendentalisme worden overwonnen. Het antwoord op deze

vraag heeft te maken met de reikwijdte van het ervaringsbegrip dat door Ankersmit ontwikkeld wordt: heeft dit alleen betrekking op de historische (en esthetische) ervaring of kan het ook betrokken worden op onze alledaagse ervaringen of op de natuurwetenschappen? Ankersmit is hierover enigszins ambivalent. Enerzijds suggereert hij dat de relevantie van zijn analyse van de historische ervaring niet beperkt blijft tot het domein van de geschiedenis, anderzijds lijkt hij er vanuit te gaan dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen de geschiedschrijving en de natuurwetenschappen (55, 61). Deze vragen nemen echter niet weg dat een belangrijke verdienste van *Sublime historical experience* is dat dit boek meer dan eerder werk in de sfeer van de geschiedtheorie aansluit bij de kernthema's in het hedendaagse filosofische debat.